

П. Ф. КУЛИНИЧ

Павло Федотович Кулинич, кандидат юридичних наук, заступник завідувача відділу Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, доцент Київського університету НАН України

ПРИНЦИП ПРІОРИТЕТУ ПРАВА ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ НА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ЗЕМЛІ

Важливою складовою частиною формування в Україні засад ринкової економіки протягом останньої декади ХХ – на початку ХХІ століть є приватизація земель. Приватизація земель не є самоціллю. Вона спрямована на розширення сфери застосування інституту права приватної власності на землю як важливого чинника формування приватного сектора в усіх галузях економіки нашої держави, в тому числі й у сільському господарстві.

Концептуальною основою формування інституту права приватної власності на землі сільськогосподарського призначення є принцип плюралізму форм власності на землю, необхідність реалізації якого в законодавстві України була усвідомлена на початку 90-х рр. минулого століття. Саме тоді не тільки наукова спільнота, а й політикум країни прийшли до висновку, що правовий режим виключної власності держави на землю є несумісним з ринковою економікою, будівництво якої було розпочате в нашій країні. Принцип плюралізму форм власності на землю характеризує основну тенденцію у розвитку правового режиму земель України в кінці ХХ – на початку ХХІ століть, яка полягає в демонополізації земельної власності та зрівнянні правового статусу громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави у відношенні до землі, дозволяючи всім зазначеним суб'єктам набувати її у власність.

Однак, даний принцип не відображає глибини, особливостей динаміки та сутності зміни власнісного статусу земель сільськогосподарського призначення в процесі ринкових перетворень. Зокрема, даний принцип не відображає того факту, що, реформуючи земельні відносини в сфері сільськогосподарського виробництва, держава цілеспрямовано поступається місцем приватним сільськогосподарським товаровиробникам – громадянам та юридичним особам. Отже, реалізація принципу плюралізму форм власності на землю в сфері сільськогосподарського землекористування супроводжується формуванням таких особливостей у власнісному статусі земель сільськогосподарського призначення, які дають підстави для постановки питання про формування у даній сфері ще однієї висхідної керівної ідеї – принципу пріоритету права приватної власності на землі сільськогосподарського призначення.

Зазначений принцип вербально не закріплений у Земельному кодексі України. Відомий теоретик права С. С. Алексєєв вважав, що ті начала, які не закріплені в правових нормах, не можуть бути віднесені до числа правових принципів¹. Однак, у сучасній теорії права відстоюється інша позиція з цього питання. Незакріплені нормативно керівні правові ідеї пропонуються кваліфікувати як неявні принципи права. Як зазначається в літературі, хоча неявні принципи права є більшою мірою ідеями правосвідомості, проте вони реалізуються в праві, тому є правовими категоріями. Неявні принципи права розглядаються як такі керівні ідеї правосвідомості, що незакріплені в нормах права, які обов'язково реалізуються в конкретних правовідносинах². На думку А. М. Колодія, «...незважаючи на те, що вітчизняна правотворчість рухається по шляху подальшого текстуального закріплення принципів права, регулятивністю відрізняються й принципи, не сформовані безпосередньо у вигляді норм, а такі, що виводяться з певної групи правових норм»³. Аналогічні тенденції щодо розвитку правового регулювання суспільних відносин на рівні принципів спостерігається і в законодавстві ЄС. Зокрема, принципи права, які закріплені в Установчих договорах ЄС, вважаються офіційними, легітимізованими, тобто явними. Проте принципи права, які не отримали текстуального закріплення в нормативних джерелах ЄС, є неписаними, неявними, хоча також постійно застосовуються Європейським судом з прав людини⁴.

Загальновідомо, що принципи регулюють остільки, оскільки регулює саме право. Разом із тим, як підкреслює А. М. Колодій, ефективність впливу принципів залежить від розробленості правових засобів, за допомогою яких право регулює суспільні відносини, від рівня правової свідомості і правової культури членів суспільства. Залежить вона також від рівня наукової розробки самих принципів, від того, наскільки вони сприймаються юридичною практикою, наскільки відпрацьованими є форми, методи їх матеріалізації в реальних суспільних відносинах⁵. У зв'язку з цим уявляється актуальною необхідність дослідження поняття, суті та форм реалізації принципу пріоритету права приватної власності на сільськогосподарські землі як одного з неявних, незафіксованих нормативно, але важливих принципів правового регулювання суспільних відносин у сфері сільськогосподарського землекористування.

Формування принципу пріоритету права приватної власності на сільськогосподарські землі зумовлене проведенням земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва та її законодавчим забезпеченням. Окремі положення цього принципу знайшли відображення в Законі України від 30 січня 1992 р. «Про форми власності на землю», постанові Верховної Ради України від 13 березня 1992 р. «Про прискорення зе-

мельної реформи та приватизацію землі» та Земельному кодексі України в редакції від 13 березня 1992 р. Саме цими правовими актами було передбачено введення інституту права приватної власності як засобу забезпечення трансформації відносин сільськогосподарського землекористування відповідно до потреб ринкової економіки. Однак, остаточна перебудова законодавства України про сільськогосподарське землекористування на засадах принципу пріоритету права приватної власності на сільськогосподарські землі відбулося з прийняттям 25 жовтня 2001 р. і введенням в дію 1 січня 2002 р. чинного Земельного кодексу України. Зокрема, в нормах цього Кодексу була реалізована основна ідея принципу пріоритету права приватної власності на сільськогосподарські землі, яка полягає в тому, що держава повністю відмовляється від невласливої її функції виробника товарної сільськогосподарської продукції, яку вона безуспішно здійснювала протягом 75 років існування в Україні командно-адміністративної економіки, і передає товарне сільськогосподарське виробництво у руки приватних юридичних та фізичних осіб – сільськогосподарських підприємств ринкового типу та фермерських господарств. У зв'язку з цим Земельним кодексом України встановлений такий правовий режим земель сільськогосподарського призначення, який передбачає приватизацію переважної частини сільськогосподарських земель.

Важливою правовою формою реалізації принципу пріоритету права приватної власності на сільськогосподарські землі є право на їх безплатну приватизацію. Будучи введеним Земельним кодексом України в редакції від 13 березня 1992 р. та Указами Президента України від 14 листопада 1994 р. «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сільськогосподарському виробництві» та від 8 серпня 1995 р. «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам та організаціям», право на безплатну приватизацію сільськогосподарських земель набуло найбільш повного закріплення у чинному Земельному кодексі України. У Кодексі закріплений підхід, згідно з яким об'єктом права на безплатну приватизацію є всі сільськогосподарські землі, які перебувають у користуванні громадян (крім земель, наданих у тимчасове користування для городництва, сінокосіння та випасання худоби) та сільськогосподарських підприємств і фермерських господарств.

Реалізація принципу пріоритету права приватної власності на сільськогосподарські землі призвела до кардинальної зміни власнісного стану земельного фонду країни. Як свідчать статистичні дані, станом на 1 січня 2008 р. в Україні 51 % земельної площі передано в приватну власність, а 49 % залишаються у власності держави. В аграрній сфері рівень приватизації землі значно вищий: у приватній власності перебуває 72 % сільськогосподарських угідь, в тому числі 82 % ріллі. На 1 січня 2008 р. приватна власність на землю становила 30,4 млн. га сільськогосподарських угідь⁶. Таким чином, зазначений принцип має матеріальне вираження і підтвердження на практиці правового регулювання земельних відносин.

На нашу думку, пріоритетність права приватної власності на сільськогосподарські землі обумовлена також потребами залучення інвестицій у сільськогосподарське виробництво. Однією з найгостріших соціально-економічних та правових проблем сучасного села є проблема формування сприятливого інвестиційного клімату у сфері сільськогосподарського виробництва. Незважаючи на прекрасні природнокліматичні умови України та високий земельний потенціал аграрного сектора економіки нашої країни, їх реалізація у практиці сільськогосподарського виробництва є недостатньо ефективною. За твердженнями економістів, землі аграрного сектору України оцінюються у грошовому еквіваленті в суму понад 100 млрд. дол. США. І саме ринкова вартість землі є основним засобом «притягування» інвестицій, в тому числі й іноземних, у сферу сільськогосподарського виробництва⁷. На жаль, нинішня ж ринкова ціна цих земель є значно нижчою, що відповідним чином позначилося на обсязі залучених у сільське господарство нашої країни інвестицій.

Подальше зростання ринкової вартості сільськогосподарських земель тісно пов'язане з поглибленням ринкових перетворень у сільському господарстві. Про це красномовно свідчить практика країн Центральної та Східної Європи. Так, найбільше іноземних інвестицій у сферу сільськогосподарського виробництва – понад 40 дол. США га 1 га сільськогосподарських угідь – змогли залучити країни з найбільш глибокими ринковими перетвореннями в аграрному секторі економіки (Естонія, Литва, Латвія). У цих країнах питома вага приватного сектору – землекористувань селянських та фермерських господарств – становить понад 75 відсотків усіх сільськогосподарських земель цих країн. Деяко нижчий рівень залучення іноземних інвестицій у аграрне виробництво в Угорщині та Румунії, в яких частка сільськогосподарських угідь у власності селянських і фермерських господарств коливається у межах 50-75 відсотків. Разом з тим у багатьох країнах Східної Європи частка землекористувань селянських та фермерських господарств є досить низькою – до 25 відсотків усіх сільськогосподарських угідь. Відповідно з розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь у цих країнах залучено в середньому всього по 4,4 дол. США, тобто у 10 разів менше, ніж у країнах з найбільш ринковими перетвореннями в аграрному секторі економіки⁸. У зв'язку з цим, як відмічається в літературі, структурні реформи в аграрному секторі країн Центральної та Східної Європи означали, насамперед, ліквідацію колективної та державної власності на землі сільськогосподарського призначення. У більшості країн ЦСЄ цієї мети було досягнуто через реституцію прав власності на землю та створення приватних сільськогосподарських підприємств⁹.

З точки зору гносеології, категорія «принцип» надзвичайно тісно пов'язана з категоріями «закономірність» і «сутність»¹⁰. На наш погляд, у принципах земельного права соціально-економічні закономірності розвитку земельних відносин відображаються в земельному законодавстві як сутнісні характеристики нормативно визначених правил поведінки суб'єктів цих відносин. Особливістю принципу пріоритету права приватної власності на сільськогосподарські землі є те, що в його змісті така сутнісна особливість правового регулювання відносин приватної власності на сільськогосподарські землі, як відмова держави від ста-

туса монопольного чи основного виробника сільськогосподарської продукції, має своє продовження й конкретизацію у низці правових закономірностей функціонування інституту права приватної власності на сільськогосподарські землі. Так, принцип пріоритету права приватної власності на землі сільськогосподарського призначення має чіткий прояв у тому, що практично всім володільцям права користування земельними ділянками сільськогосподарського призначення закон надає право на трансформацію права користування як менш повного права у право власності на земельні ділянки як максимально повне право на землю за чинним законодавством України. Згідно з ст. 9 Закону України «Про оренду землі», орендареві, який відповідно до закону може мати у власності орендовану земельну ділянку, надане переважне право на придбання її у власність у разі продажу цієї земельної ділянки, за умови, що він сплачує ціну, за якою вона продається, а у разі продажу на конкурсі (аукціоні) – якщо його пропозиція є рівною з пропозицією, яка є найбільшою із запропонованих учасниками аукціону. А відповідно до ст. 412 Цивільного кодексу України, користувач сільськогосподарською земельною ділянкою на праві емфітевзису має можливість придбати використовувати ним земельну ділянку у власність.

Разом із тим, чинне земельне законодавство не передбачає можливості «зворотнього руху» прав на земельні ділянки. За загальним правилом, власник земельної ділянки сільськогосподарського призначення не може вчиняти дій, спрямованих на трансформацію наявного у нього права власності на земельну ділянку у менш повне право – право оренди чи емфітевзису.

Важливий напрям реалізації принципу пріоритету права приватної власності на сільськогосподарські землі був передбачений у Перехідних положеннях Земельного кодексу України. Згідно з п. 6 Перехідних положень Кодексу, громадяни та юридичні особи, які мають у постійному користуванні земельні ділянки, але за цим Кодексом не можуть мати їх на такому праві, повинні були до 1 січня 2005 року переоформити право постійного користування земельними ділянками у право власності або право оренди на них. Потім термін такого переоформлення був продовжений до 1 січня 2007 р. Однак, 22 вересня 2005 р. Конституційний Суд України визнав п. 6 Перехідних положень Земельного кодексу України в частині обов'язковості переоформлення права постійного користування землею у право власності чи право оренди таким, що суперечить Конституції України¹¹. Внаслідок цього таке переоформлення перестало бути обов'язковим, але не було відмінене. Відповідно до Рішення Конституційного Суду України закріплений у п. 6 Перехідних положень Земельного кодексу України обов'язок переоформлення права постійного користування землею у право власності або право оренди землі був трансформований з обов'язку переоформлення у право на таке переоформлення, але право безспірне. Це означає, що громадяни України та приватні юридичні особи України, які отримали земельні ділянки, включаючи й сільськогосподарські, у постійне користування до 1 січня 2002 р., мають право в односторонньому порядку вимагати від власника землі – держави чи територіальної громади – переоформлення права постійного користування такими ділянками у право власності на них.

Таким чином, принцип пріоритету права приватної власності на землі сільськогосподарського призначення як основоположна, керівна ідея правового регулювання відносин сільськогосподарського землекористування реалізується в нормах земельного законодавства України, яке, по-перше, надає громадянам України право на 1) безплатну приватизацію наданих їм у користування земельних ділянок сільськогосподарського призначення у межах норм безплатної приватизації; 2) безплатне отримання у власність земельних ділянок сільськогосподарського призначення за рахунок земель запасу та резервного фонду; 3) викуп земельних ділянок сільськогосподарського призначення понад норму безплатної приватизації; 4) безплатне отримання у власність земельних ділянок сільськогосподарського призначення за рахунок державних і комунальних сільськогосподарських підприємств і організацій, та, по-друге, яке надає сільськогосподарським підприємствам України право на набуття земельних ділянок сільськогосподарського призначення, що перебувають у державній чи комунальній власності, у приватну власність на земельних торгах (аукціонах). По суті, в силу дії принципу пріоритету права приватної власності на сільськогосподарські землі всі землі сільськогосподарського призначення України, за виключенням дослідних полів науково-дослідних установ і сільськогосподарських земель державних навчальних закладів, є об'єктом права громадян України та юридичних осіб України на приватизацію цих земель.

Отже, важливими рисами принципу пріоритету права приватної власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення є те, що, по-перше, право власності на ці землі визнається основним, домінуючим видом права на такі ділянки в системі прав на сільськогосподарські землі, які можуть набуватися громадянами та юридичними особами України, а право оренди на такі землі та право емфітевзису – допоміжним правом. В оренду та на умовах емфітевзису сільськогосподарські землі надаються громадянам та юридичним особам України головним чином в тих випадках, коли законодавство не дозволяє зазначеним суб'єктам набувати сільськогосподарські землі у власність.

По-друге, пріоритет права приватної власності на сільськогосподарські землі проявляється і в наданні найбільшого обсягу гарантій приватним власникам земельних ділянок у порівнянні з гарантіями володільцям інших прав на сільськогосподарські землі. Так, виключний перелік підстав для примусового припинення права приватної власності на земельні ділянки, включаючи й сільськогосподарські, закріплений у ст. 140 Земельного кодексу України. Крім того, чинне законодавство України, зокрема, Закон України від 17 листопада 2009 р. «Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності», не передбачає можливості викупу сільськогосподарських земель для сільськогосподарських

суспільних потреб та примусового припинення права приватної власності на такі землі з мотивів суспільної необхідності, що має аграрний характер. Разом із тим, законодавство не обмежує державу та територіальні громади у підставах припинення права постійного користування земельними ділянками, включаючи й сільськогосподарські.

Незважаючи на безспірну реалізацію в земельному законодавстві України, принцип пріоритету права приватної власності на сільськогосподарські землі не знайшов відображення у ст. 5 Земельного кодексу України, якою визначені принципи земельного законодавства. Більше того, деякі з закріплених у зазначеній статті принципів земельного законодавства є принаймні не зовсім коректними з точки зору змісту принципу пріоритету права приватної власності на сільськогосподарські землі. Зокрема, згідно з п. «б» ст. 5 Кодексу, земельне законодавство базується на принципі забезпечення рівності права власності на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави. Даний принцип викладений таким чином, що його можна розуміти як проголошення рівності інститутів права власності на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави та як проголошення рівності суб'єктів права власності на землю перед законом. Проте обидва варіанти розуміння змісту цього принципу не можна визнати безспірними за своїм змістом. По-перше, інститути права власності на землю являють собою певні сукупності правових норм, які мають різний зміст та юридичну силу і тому не можуть мати однакового юридичного значення в системі правового регулювання земельних відносин. Крім того, категорія «рівність» використовується у законодавстві для визначення співвідношення правових статусів суб'єктів права, а не змісту правових норм.

Що стосується останнього варіанту тлумачення змісту принципу забезпечення рівності права власності на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави, то він також дещо виходить за межі змісту відповідного основоположного конституційного принципу, який закріплений у ст. 24 Основного Закону країни і проголошує, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. З ст. 24 випливає, що Конституція України забезпечує рівність прав лише таких суб'єктів правовідносин, як громадяни, та, відповідно, не урівнює правовий статус громадян з правовими статусами інших суб'єктів правовідносин – юридичних осіб, територіальних громад та держави. Очевидно, співвідношення між їх правовими статусами може бути різним. В одних випадках більше прав має держава, в інших – громадянин. Таке співвідношення правових статусів суб'єктів правовідносин може впливати як з Основного Закону, так і з виданих у відповідності з ним інших законодавчих актів. У сфері правового регулювання земельних відносин держава має більше повноважень та, відповідно, перевагу над громадянами у правовідносинах державного управління землями, у той час громадяни мають перевагу над державою у правовідносинах безплатної приватизації земель тощо.

На наш погляд, реалізація у Земельному кодексі України принципу пріоритету права приватної власності на сільськогосподарські землі зумовлює необхідність уточнення змісту принципу забезпечення рівності права власності на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави, що закріплений у п. «б» ст. 5 Кодексу. Вважаємо, що даний пункт доцільно викласти в такій редакції: «Земельне законодавство базується на принципах: б) рівності громадян перед законом та б¹) на принципі пріоритету права приватної власності на землю в сільському господарстві та інших галузях економіки, що базуються переважно на приватному інтересі громадян та юридичних осіб».

¹ Алексеев С. С. Проблемы теории права: курс лекций : в 2 т. / С. С. Алексеев. – Свердловск, 1972. – Т. 1. – С. 103.

² Жукевич І. Явні та неявні принципи права: поняття, ознаки та особливості // Юридична Україна. – 2009. – № 11. – С. 12.

³ Колодій А. М. Принципи права України. – Київ. – 1998. – С. 18.

⁴ Жукевич І. Вказана праця. – С. 10.

⁵ Колодій А. М. Вказана праця. – С. 25-26.

⁶ Пасхавер Б. Рентний чинник розвитку аграрного ринку // Економіка України. – 2008. – № 11. – С. 74-76.

⁷ Гайдуцький А. П. Інвестиційна привабливість ринку землі в Україні // Економіка АПК. – 2005. – № 8. – С. 131.

⁸ Гайдуцький А. П. Вказана праця. – С. 126-127.

⁹ Мостов'як М. І. Досвід країн Центральної та Східної Європи в упровадженні ринку земель сільськогосподарського призначення // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1 (10). – С. 159.

¹⁰ Колодій А. М. Вказана праця. – С. 16.

¹¹ Офіційний вісник України. – 2005. – № 39. – Ст. 2490.

Резюме

Обґрунтовується пріоритет права приватної власності на сільськогосподарські землі як принцип правового регулювання сільськогосподарського землекористування. Досліджуються його зміст та форми відображення у земельному законодавстві України. Формулюються пропозиції щодо закріплення зазначеного принципу в Земельному кодексі України.

Ключові слова: сільськогосподарські землі, право власності, принцип пріоритету.

Резюме

Обосновывается приоритет права частной собственности на сельскохозяйственные земли как принцип правового регулирования сельскохозяйственного землепользования. Исследуются его содержание и формы отображения в земельном законо-

дательстве Украины. Формулируются предложения относительно закрепления данного принципа в Земельном кодексе Украины.

Ключевые слова: сельскохозяйственные земли, право собственности, принцип приоритета.

Summary

The priority of private ownership right to agricultural land as a principle of agricultural land legislation is substantiated. The content and forms of reflection of the principle in land legislation of Ukraine are analyzed. It is proposed to improve the formulation of the principle in Land Code of Ukraine.

Key words: agricultural lands, ownership rights, principle of priority.

Отримано 28.01.2010

Ю. С. ПЕТЛЮК

Юрій Степанович Петлюк, кандидат юридичних наук, ст. викладач Національного університету біоресурсів і природокористування України

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТЬ «ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН» І «ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ЗЕМЕЛЬ»: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Одними з найфундаментальніших юридичних категорій, що використовуються у земельному праві, є поняття «правове регулювання земельних правовідносин» і «правовий режим земель». Поняття правового регулювання земельних правовідносин має як законодавче закріплення, так і широке застосування у спеціальній літературі, а поняття правового режиму земель, не маючи законодавчого закріплення, є усталеним у науці земельного права.

Метою цієї статті є з'ясування на основі порівняльно-правового аналізу сутності термінів «правове регулювання земельних правовідносин» і «правовий режим земель» і встановлення їх співвідношення.

Для проведення порівняльно-правового аналізу вищезазначених термінів необхідно зосередитися на загальнотеоретичних поняттях «правове регулювання» та «правовий режим» як юридичних категоріях.

У теорії права під правовим регулюванням розуміють цілеспрямований вплив норм права та інших спеціально-юридичних засобів на поведінку людей і на суспільні відносини з метою їх упорядкування¹; встановлення певних правил поведінки та контролю за їх дотриманням²; здійснюване державою за допомогою права і сукупності правових засобів упорядкування суспільних відносин та їх юридичне закріплення³; регулювання суспільних відносин за допомогою норм права та інших правових засобів (актів застосування, договорів тощо)⁴.

На думку А. С. Піголкіна, правове регулювання включає всі форми впливу права на суспільне життя: видання норм права, здійснення правових приписів у конкретних діях суб'єктів права, забезпечення виконання цих приписів, тобто правової поведінки, а також усе те, що створює основу та передумову для такої поведінки⁵.

Л. С. Явич указує на те, що правове регулювання проявляється у різних формах юридичного впливу на поведінку суб'єктів, який здійснюється в інтересах соціальних груп чи суспільства в цілому⁶.

Категорія правового регулювання, зазначає В. М. Горшенев, у найбільш узагальненій формі відображає соціальне призначення та роль права як одного із найважливіших організуючих факторів у системі соціального управління суспільних відносин⁷.

Правове регулювання є ніби «агрегатом» в механізмі дії права, який приводить в рух його у разі виникнення відповідних потреб та інтересів, задоволення яких можливе і об'єктивно необхідне засобами права. Воно має впроваджувати в систему соціальної регуляції юридичні засоби організації поведінки та діяльності індивідів і їх колективів, блокуючи деструктивні форми їх прояву та стимулюючи конструктивну активність громадян та їх організацій⁸.

Правовий режим як юридична категорія також утвердився у загальнотеоретичній юридичній науці. Він визначається як особливий порядок правового регулювання, що виражається в певному поєднанні юридичних засобів і який створює бажаний соціальний стан та конкретний ступінь сприятливості або несприятливості для задоволення інтересів суб'єктів права⁹; порядок регулювання, що виражений у комплексі правових засобів, які характеризують особливе поєднання дозволів, заборон, а також позитивних зобов'язань¹⁰; специфічний вид правового регулювання, який знаходить своє вираження у своєрідному комплексі правових стимулів та правових обмежень¹¹; соціальний режим певного об'єкта (явища, процесу, соціальної підсистеми), закріплений нормами права та забезпечений сукупністю юридичних засобів¹² тощо.